

Szendrei Janka

A gregorián és az egyházzene mai problémái Magyar tapasztalatok*

A gregorián ének történetéről írt könyvecskéjét Rajeczky Benjamin a következő elégikus hangulatú mondatokkal zárta: a gregorián „sorsa nem kerülhette el a minden földi alkotást jellemző tragikumot sem: ma éppen az a liturgia mond le róla, melyben született, és éppen akkor, mikor a restaurációs munkálatok közeli sikerrel biztatnak. Majd elvállalja, hogy a lelkes világi természetvédelem megmenti-e az utókornak.”

Szendrei Janka zenetörténész, karnagy, a MTA Zenetudományi Intézetének régizenei osztályának vezetője.

A „lelkes világi természetvédelem” sokféle megnyilvánulását látjuk ma is. A gregorián egyre növekvő népszerűségét – meglepő módon éppen a fiatalok körében – az eladott hanglemezek száma, egyre-másra alakuló kis kórusok, a tanfolyamok látogatottsága, sőt még a könnyűzenébe való behatolása is mutatja.

Első pillantásra úgy tűnik, mintha Rajeczkynek a liturgikus használatot érintő kritikája igazságtalan lenne. Hiszen működnek szkolák; itt is, ott is megrendeznek egy-egy gregorián misét; néhány nagy székesegyház ünnepi miséjén a polifóniával együtt a gregorián is helyet kap; akad még néhány kolostor is, ahol a liturgia több-kevesebb részét gregorián dallamon éneklük; a „gregorián zene barátai” által rendezett megbeszélések, műhelyek, tanulmányi és lelki napok meghívói éppúgy a gregorián megbecsülésére látszanak utalni, mint a pápai megnyilatkozások, az általános egyházi terjesztésre szánt hivatalos kottakiadványok és a kuriális dokumentumok buzdító paragrafusai.

Meg is kell becsülnünk ezeket az erőfeszítéseket. A szkolák sokszor igen nehéz körülmények közt küzdenek azért, hogy az egykori gregorián gyakorlat élő emlékjeleiként megmaradjanak, és a kíváncsi hívő vagy a turista, ha akar, gregorián miséhez jusson. E kicsiny csoportok, munkaközösségek őszinte hittel és áldozatkészséggel tanulnak és tanítanak, miközben sokszor az egyháziak közömbösségétől vagy éppen ellenséges gyanakvásától szenvednek. A római megnyilatkozások csak akkor jelenthetnének nekik valami biztatást és támaszt, ha a hivatalos egyház maga több hitet mutatna saját hangoztatott elveiben.

Minden dicséretünk mellett is azt kell azonban mondani, hogy a gregorián zene barátainak munkássága csak az „átvészelésre” elegendő. Az első probléma pusztán mennyiségi, s erről ők tehetnek a legkevésbé. Ha egy országban mindenki éhezik, akkor ezt nem ellensúlyozza, hogy 8–10 ember egészségesen táplálkozik. Az egyházban százmilliók élnek vallásilag és zeneileg alantas, sőt egyre alantasabb zenével, s ez a „gregorián zene barátainak” érdeklődési körén kívül esik – éppúgy kívül esik, mint a zenés Mozart-misék nagyérdemű muzsikusainak. Jó esetben van egy 100 négyzetkilométernyi területen egyetlen olyan templom, ahol egyetlen misét gregorián énekkel kísér-

* Elhangzott „A gregorián a harmadik évezredben” c. madridi konferencián. (Ld. a beszámolót lapunk jelen évfolyama 248. oldalán. A szerk.)

nek, míg a misék 99 százaléka ez semmiféle hatással nincs. Jó esetben, mondtam, hiszen többnyire nem is rendszeres szolgálatról van szó, hanem a szkóla nagy műgonddal – s mióta a szemiológia sikk lett, még több skrupulussal – kidolgoz egy-egy misét vagy tételt, s amikor kész van vele, elénekli. (Arról most ne is essék szó, ha az ún. szkóla javarészt csak hangversenyekre vagy kórusversenyekre készíti elő darabjait.) Így aztán abból az egyetlen vasárnapi miséből is inkább havi egyszeri mise lesz, vagy éppen ritka ünnepnap-i produkció. Szó sincs tehát arról, amit a II. Vatikáni Zsinat megkívánt, hogy ti. a gregorián az egyházi zenében az első helyet foglalja el, s hogy a kis templomok is rendszeresen éljenek vele.

De a mennyiségi jelenségek mögött inkább minőségi és szemléleti okokat kell keresnünk. A gregorián itt úgy jelenik meg, mint bár mély vallásosságtól ihletett és mély vallásossággal előadott zene, de mégiscsak zenei produkció, s nem a liturgia szerves része. Azok a kolostorok, melyek a múlt században és századunk elején a gregorián gyakorlati restaurációjában jeleskedtek, valójában a liturgia megújult életét tekintették célnak, s a gregorián kultiválása csak része és eszköze volt ennek. Természetesen egy plébániatemplom nem veheti mintának változtatás nélkül az ő útjukat, mégis alapvetően csak ebben a kontextusban lehet a gregorián méltó helyét kijelölni. S most két oldalról kell szemügyre vennünk a feltételeket, először zenei, azután egyházi vonatkozásban.

A mai énekes számára a gregorián zene úgy jelenik meg kóruskönyveinkben, mint egy *lerögzített* repertoár. Minden misének megvannak a maga énekei, minden éneknek megvan a lerögzített alakja, sőt újabban a szemiológiai iskola beállítása szerint minden ilyen tételnek megvan a maga lerögzített előadási módja is. Ha ettől eltérni nem lehet, akkor csak azok nyúlhatnak a gregorián énekhez, akik minden mise saját énekciklusát meg tudják tanulni, abban az alakban, ahogy az a normának tekintett könyvben áll. S ha ezt még megtetézzük a szemiológusok kívánalmaival, akkor valóban csak válogatott zenészek maroknyi csapata jelentkezhethet a gregorián énekkel, többnyire többórás próbával alaposan felkészülve a produkcióra. Aki erre nem képes, annak két kiút marad. Az egyik, hogy időről időre készül fel-egy-egy misével a szereplésre. A másik, hogy a liturgia saját énekei helyett néhány bármikor előkapható népszerű gregorián (vagy annak tartott) dallammal (de Angelismise, Salve Regina, O salutaris hostia, Rorate caeli) adózik – legalábbis látszat szerint – a hagyománynak. Ez utóbbi útra látszik indítani az afféle hivatalos népszerű kiadvány is, mint pl. a Jubilate énekeskönyv.

A történész azonban nehezen hallgathatja el fenntartásait egy ilyen koncepcióval szemben, különösen ha megpróbál mögé nézni a tiszteletreméltó dallamrepertoár írásos alakjainak. Világos például, hogy a Graduale Romanum nem eredeti és egyetlen lehetséges megvalósítása a liturgikus éneknek, hanem már a hivatásos énekes-testületek, a *schola cantorum*ok gyakorlatában keletkezett, komplikált magasművészeti megnyilvánulás. A mai egyházzeneész tudásának egészen a perifériájára szorult a zsolozsma zenei anyaga, mely sok száz egyszerűbb, a népzenei típus-kompozíciók módjára variált dallamot tartalmaz, s melynek éneklésébe – mint a keleti egyházak gyakorlatá tanúsítja – a nép is belekapcsolódhatott. Biztosak lehetünk-e abban, hogy

a zenei anyag ilyen rétegzése (nehéz – könnyű) kezdettől fogva a mise – zsolozsma kettősségéhez kapcsolódott? A zsolozsma-anyag (de a mise graduáléinak, allelujáinak, traktusainak nagy része is) arra mutat, hogy nem adott szövegekre készült kompozíciók teszik a gregorián ősi anyagát, hanem olyan formulakészlet, mely különféle szövegekre alkalmazható. Ez persze a szöveg és zene viszonyának romantikus felfogását is megkérdőjelezi. Ha bármely szöveg bármelyik dallammal összekapcsolódhatott (gondoljunk például a karácsonykor és nagypénteken énekelt egyező dallamú zsolozsmatételekre), akkor a régi „komponista” nem a szöveget komponálta meg, hanem csupán a dallamalkalmazás során kellett a szöveg sajátosságait figyelembe vennie. Ha nem csak a melizmatikus ordináriumtételekre és a komplikáltabb alkatú miseproprriumra gondolunk, akkor a gregorián elméletileg jól ismert hármas tagolódása (recitatív tételek – ún. neumatikus tételek – melizmatikus tételek) gyakorlati jelentőséget is kaphat. A lerögzítettség liturgikus dimenzióját is újra kell gondolnunk, ha azt látjuk, hogy például az ambrozián liturgia a közvasárnapokra egy „dominicalia” nevű ének-készletet ad, hogy sok középkori kódexben is megtalálható ez a „készlet”-szerű szerkesztés. A proprium híres numerikus sorozatai (pl. nagyböjti kommúniók, *per annum* introitusok és alleluják, vízkereszt utáni rezponzóriumok) is arra utalnak, hogy az énektételek pontos liturgikus beosztása talán utólagos esemény volt.

Nem mondjuk ezzel természetesen, hogy a *cantus per anni circulum* ne lenne egy csodálatos, minden erővel megőrzendő alkotás, mely mind zeneileg, mind spirituálisan több, mint a tételek pusztá összege. Mégis megkérdendzhetjük, ha egy liturgikus testület nem képes ezt az *anni circulum* megvalósítani, akkor neki már semmi esélye sincs a gregoriánhoz közel kerülni? Hasonlóképpen, elismerjük, hogy az énekműfajoknak a mise és a zsolozsma közti megosztása művészi és liturgiai értéket hordoz. De ha valaki nem tud megbirkózni a *proprium missae*vel, akkor számára már nincs más választás, mint a strófás *nepének* vagy a „Gelineau”? Még általánosabban fogalmazva: a „nagy-gregorián”, abban a rendben, ahogy a hivatalos könyvek tartalmazzák, csodálatos érték, s ennek fenntartására az egyházzeneszereknek törekedniük kell. De ha ez túl nehéznek bizonyul, akkor az alternatíva okvetlenül a gregoriánvaló szakítás? Más szóval: a gregorián művelése csak néhány elitszékola ügye, vagy van-e út az egyházi ének anyanyelvévé tenni, legalábbis itt Európában?

Mindez összefügg azzal is, hogy mit értünk gregoriánon. A gregorián ének legkülső szinten egy bár változatokban élő, mégis lényege szerint egy séges *repertoár*. A gondos elemzés azonban megmutatja, hogy a gregorián *repertoár* egy *stílust* jelenít meg, mely a szoros értelemben vett gregorián határain túl is érvényesült. Végső soron pedig a gregorián egy *liturgikus énektechnikának* egyik lehetséges megnyilvánulása, s maga a technika más-más módon a keleti és nyugati egyházak minden ősi zenei stílusának alapja. Minek a technikája jelenik meg előttünk? Annak, hogy a szent szövegek a maguk eredetiségében elénekelhetők a megfelelő formulák és szerkesztési eljárások segítségével. Vagyis a liturgikus zene eredeti és hiteles értelme szerint: magának a liturgiának, a liturgikus szövegeknek eléneklése, nem pedig a liturgiába behelyezett zeneművek összessége. Hármas összetevője van tehát: a liturgiának anyaga, a liturgiának dramaturgiája és az ezt szolgálni képes zenei nyelvezet.

Itt térhetünk ki a gregoriánal kapcsolatos nyelvi kérdésre. A kanonizált repertoár oldaláról nézve igaz, hogy a gregorián a latin nyelvhez kötött ének: azzal együtt élt és azzal együtt pusztul el. Ha ez igaz, akkor a II. Vatikáni Zsinat után törvényszerű volt a gregorián eltűnése, rezervátumba szorulása, s ennek semmi egyéb oka nincs is. Ha azonban a gregorián egyben egy stílus és liturgikus technika is, akkor nincs nyelvhez kötve. Amint az ókorban ugyanezzel a stílussal és technikával élhettek különféle nyelvek, ahogy kialakultak a középkor végén a gregorián német, cseh, angol, svéd, magyar fordításai, úgy ma is nyitott marad e zene az új liturgikus anyanyelvek felé. A folyamat még szemléletesebb a keleti egyházakban, melyekben még ma is tanulmányozható a nyelvcsere természetes folyamata. Lehet mondani, hogy a gregorián zene más nyelvre fordítva már nem gregorián. Ez bizonyos értelemben igaz, s ezért mindig fenn kell tartani az életben a nagy-gregorián eredeti formáit. Az új nyelvekre alkalmazott gregorián formulák új zenei repertoárt hoznak létre, hozzáidomulnak az új nyelvekhez. Ha úgy tetszik, ne hívjuk gregoriánnak, ami így kialakul, de ez még nem kérdőjelezi meg jogosságát és értékét. Az új gregorián repertoárok nem arra valók, hogy a latin nagy-gregorián helyébe lépjenek, a kettő nem konkurál egymással, sőt a „kis-gregorián” egyúttal a nagy-gregorián szálláskészítője is lehet. A közös gregorián-nyától születő új liturgikus zenék hivatása nem egy hely elrablása, hanem egy lakatlan terület megművelése. S ezzel állást foglaltunk a gregorián és gregorianoid zenét emlegető vitában is.

Ahhoz azonban, hogy a gregoriánnak e legfőbb tanulságát levonhassuk s e tanulság egész szemléletmódunkat áthassa, magának az egyháznak kellené másképpen gondolkoznia a liturgikus zenéről, mint ahogy azt az utolsó 20-30 évben teszi. Akkor, amikor az új misekönyv az introitusról, kommunióról stb.-ről szóló rubrikákat azzal zárja: „vagy énekelhető bármi más alkalmas ének”, akkor két rejtett tévedésről, mondhatni liturgikus eretnokségről tanúskodik. Egyrészt, az egyház ezzel lemond arról, hogy az ének maga is liturgikus üzenetet hordozzon; másrészt a zenét visszaszorítja a liturgia hangulati elemévé, s ezzel – mint tapasztaljuk –, megnyitja az ajtót a teljes szubjektivizmus előtt. A gregorián ezzel szemben arról tanúskodik, hogy jobb korszakában az egyház a liturgikus mondanivaló kifejtésében az éneknek az olvasmányokkal, könyörgésekkel egyenrangú szerepet adott, s így a liturgia keretében az éneket is a szenthagyomány hordozójává tette. Az új liturgikus átrendezések megannyi anomáliája, sőt badarsága éppúgy, mint a mai szégyenletes tényleges gyakorlat csupán következménye ennek a lényegében teológiai deformálódásnak.

Ez az alaphelyzet, melyen nem segít a gregorián barátainak csinoskodása a liturgikus élet peremén, sem a pápáknak élő gyakorlattal alá nem támasztott évfordulós nyilatkozatai, sem pedig a *Salve Regina* nosztalgikus elővétele egy-egy plébániai mise végén.

A negatív diagnózis felvázolása után a megoldás elveit és gyakorlati lehetőségeit kell számbavennünk. Először leszögezzünk néhány alapkövetelményt, hiszen nem a gyakorlati lehetőségeinkhez kell szabni az elveket, hanem az elvek érvényesítéséhez kell megtalálnunk a gyakorlatias utat.

1. A gregorián valódi, organikus életéről csak akkor beszélhetünk, ha rendszeresen, hétről hétre megszólal, ha *minden* liturgikus akció alapvető zenei rétegét a gregoriánnak valamely szintje alkotja.

2. A gregorián ének funkciója teológiai, spirituális és liturgiai. A gregorián a liturgia által akart szövegnek hangzó megjelenése – akár egyszerűbb, akár komplikáltabb zenei formákban, akár latinul, akár anyanyelven.

3. A gregoriánnak illetve a belőle támadó új liturgikus zenének zenei szempontból ki kell szolgálniuk a szent szövegek formai alkatát, beszédes stílusát. A zene lehet többféle a liturgikus műfajoknak megfelelően, de a biblikus próza (vagy hozzá hasonló művészi próza) alkatára nem húzhat attól idegen menzurális, periodizáló, klasszicista vagy romantikus ruhát.

4. A gregorián csak akkor válik szerves részévé a liturgiának, ha maga is kifejezi a liturgia drámai alkatát. Más és más megszólalási módot kíván és enged a celebráns recitációja, a segédkezők sokféle akklamációja, a közösség hangja, a kántor és a szkóla éneke. Hangsúlyoznunk kell, hogy a mai közkeletű tévedéssel szemben a szólóéneknek liturgikus helyét mind a történelem, mind a liturgia drámai alkata igazolja.

5. A szertartás zenei rendjének organikus felépítése esetén a gregorián képes kijelölni a nem-gregorián zene, a strófás népének, a korál, a többszólamú motetta helyét is úgy, hogy azok nem kerülnek ellentétbe az alapréteggel, sőt maguk is részesednek annak jellegében, szakralitásában.

6. Olyan kiadványok kellenek, melyek a különféle országok, falvak, városok, korosztályok, műveltségi szintek sokféleségéhez alkalmazkodva kínálják fel a liturgikus ének kincsestárát. Ennek legalább három feltétele van. Először: hogy a kötött liturgikus rend mellett létezzenek kevésbé kötött, de nem kötetlen (vagyis a készlet-elven alapuló) repertoárok is. Ennek a készlet-elvű repertoárnak kialakítása és használata persze nem lehet szabad rögtönzés és képzelet műve, hanem a Graduale Romanumban megjelenő beosztást kell irányelvül vennie.

Másodszor, hogy elevenek legyenek azok a technikák, melyek ismert, kevés számú dallammodellel tudják kiszorgálni a hétről hétre változó szövegeket. Harmadszor: hogy ugyanabban a funkcióban különféle nehézségi fokú realizálások álljanak rendelkezésre. Azt hiszem, világos, hogy e követelményrendszer nem a középkori és újkori gregorián slágereknek, betét-zenéknek, hanem a gregorián legősibb dallamtípusainak kedvez.

7. Igazi gregorián megújulás csak akkor lehetséges, ha legalábbis elveiben katolikus, vagyis egyetemes jelentőségű, elsősorban nem is földrajzilag, hanem vertikálisában. Ennek pedig két – látszólag ellentétes – feltétele van. Mindenkinek, aki ezt a zenét műveli, éreznie kell, hogy nem egyéni hajlamait éli ki, hanem az egyház egyetemes szokását gyakorolja. A gregorián barátai tehetetlenek, ha az egyházból hiányzik a tényleges akarat a liturgikus hanyatlás megállítására. Vagyis realista és tág határok közt mozgó, mégis normatív szabályokra lenne szükség. A másik feltétel viszont az, hogy ez az új liturgikus zene ne merev ritualizmus színében szülessék meg, hanem zeneileg eleven, hatóerős formákban.

8. Célszerű, ha a liturgia zenei rendjének van egy átlagos alakja, melytől átmenet, közlekedés van fölfelé, a gregorián és polifon zene magasabb művészi formáinak irányában, de felkínáltnak azok a megoldások is, melyekkel a szűkebb lehetőségek között is élni lehet – tartalmi megalkuvás nélkül.

Magyarországon – bár szűk körben és inkább ellenséges, mint pártoló egyházi közegben – több templomban kipróbáltunk egy ilyen ideális formát. Plébániai, elsősorban ifjúsági és gyermekmiséken – falun is, városban is – megvalósíthatónak bizonyult, hogy a mise állandó részeit a nép énekeli gregorián dallamokon, de szintén a nép énekli antifonális típusdallamokon a „készlet”-elv szerint válogatott introitust, kommúniót, *responsorium breve* dallamon a melodikusan recitált graduálét. Ehhez szervesen kapcsolódik a szkóla által énekelt nagy-gregorián vagy középkori polifónia, reneszánsz motetta, mégpedig elsősorban az alleluja verzusában, az áldozás alatt, esetleg offertóriumkor. Itt megjegyzendő, hogy a nagy gregorián tételek tanulását is megkönnyítettük például azzal, hogy szinte kizárólag a négy ősi római alleluját használjuk a hozzájuk tartozó kb. 50 vers valamelyikével; vagy azzal, hogy a díszes gregorián dallamoknál is előnyben részesítjük az ősi típus-elvű kompozíciókat. Rögzített pontjai vannak a hagyományos magyar népéneknek is: a mise előtti gyülekező ének, az evangélium és prédikáció közt elhangzó rövid ének, az offertórium, az áldozás vagy hálaadás és a kimenet bőséges alkalmat ad a liturgikus mondanivaló és a művészi érték alapján kiválasztott korálszerű repertoárnak. Nyelvi szempontból nem vagyunk egyoldalúak. A nép éneke elsősorban anyanyelvű (az antifonák is), egyes tételek esetében persze lehet latin. A kórus éneke gyakran latin, vetített fordítással (de ez nem zárja ki a melizmatikus tételek anyanyelvű előadását sem). Minthogy e misetípus egy-egy templomnak több vagy akár minden miséjén alkalmazható, van mód a magasművészet különféle arányú reprezentációjára. Végül fontos gyakorlati tapasztalat, hogy egy ilyen misegyakorlat akkor működik jól, ha vele egyenrangú gondot fordítunk a zsolozsmára is, a hetenkénti vesperásra és a nagy ünnepeket előkészítő matutinumra.

Ez a gyakorlat azonban megkíván egy bizonyos gregorián iskolát. Nem igazi iskolára gondolok itt, hanem tervszerű pedagógiára. A kisgyermek már a hittanórán megtanulják – hittani magyarázatokkal együtt – az alapvető gregorián tételeket (a miseordináriumot, ünnepkörönként legalább egy introitust és kommúniót, anyanyelven, típusdallammal). Ebben a környezetben választódnak ki a szkóla vagy szkólák tagjai (szoros kapcsolatban a ministráns-csoportokkal), akik nemcsak a misében vezetik a közös éneket, hanem önálló nagyobb darabokat is tanulnak, megtanulják a zsolozsmát vezetni, s liturgikus képzést kapnak. Ahogy átlépnek a kamaszkorba, képességeik és szorgalmuk arányában megnyílik előttük az út a gregorián és polifon zene magasabb formái felé, s egyes misék vagy ünnepek alkalmat adnak, hogy akár az énekkend nagyobb része kövesse a *Graduale Romanum* előírásait. Mindezt szükségszerűen kiegészíti az egész gyülekezet bevezetése a liturgikus énekbe, melynek két eszköze van: a tervszerűen kialakított énekkend és a misék előtti rövid próba.